

نقش کارآفرینی در توسعه پایدار روستایی شهرستان کمیجان

سید ابوالفضل موسوی

دانشجوی دکتری جامعه‌شناسی، واحد اراک، دانشگاه آزاد اسلامی، اراک، ایران

مریم یارمحمدی توسکی^۱

استادیار جامعه‌شناسی، واحد اراک، دانشگاه آزاد اسلامی، اراک، ایران

ژیلا مشهدی میغانی

استادیار جامعه‌شناسی، واحد اراک، دانشگاه آزاد اسلامی، اراک، ایران

تاریخ دریافت: ۱۴۰۰/۰۱/۲۶ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۰/۰۶/۰۹

چکیده

مناطق روستایی کشورهای در حال توسعه از چالش‌های متعددی از قبیل بیکاری، فقر و محرومیت، تخریب محیط‌زیست، تداوم نابرابری در توزیع فرصت‌ها و منابع، مهاجرت و ... رنج می‌برند که بیانگر عدم موفقیت راهبردهای گذشته توسعه روستایی در رفع این چالش‌ها می‌باشد. در این راستا و در دهه‌های اخیر، رویکرد کارآفرینی به عنوان یکی از راهبردهای مهم در توسعه پایدار روستایی در مرکز توجه اندیشمندان و مجامع توسعه و دستورکار دولت‌ها و جوامع جهانی قرار گرفته است. بر این اساس، پژوهش حاضر با بهره‌گیری از طرح پیمایشی، رویکرد کمی، روش توصیفی-تحلیلی و ابزار پرسش‌نامه به بررسی نقش کارآفرینی در توسعه پایدار روستایی شهرستان کمیجان در ابعاد سه‌گانه پایداری-اقتصادی، اجتماعی و زیست‌محیطی-می‌پردازد. یافته‌های پژوهش نشان می‌دهد برنامه‌ها و فعالیت‌های کارآفرینی از نقش مهمی در توسعه پایدار روستایی شهرستان کمیجان بویژه در بعد اقتصادی برخوردار می‌باشد که بهبود استانداردهای زندگی روستایی از رهگذر ایجاد فرصت‌های اشتغال، کاهش فقر، استفاده از منابع محلی و کاهش مهاجرت از جمله محورهای این نقش‌آفرینی به‌شمار می‌رود. در این راستا، اتخاذ کارآفرینی به عنوان یک مداخله راهبردی توسعه مورد توصیه و تأکید پژوهش حاضر قرار می‌گیرد که می‌تواند فرایند توسعه پایدار به طور اعم، و توسعه پایدار روستایی شهرستان را به طور اخص مورد تسهیل و تسریع قرار دهد.

کلمات کلیدی: کارآفرینی؛ توسعه پایدار روستایی؛ شهرستان کمیجان

مقدمه

نواحی روستایی به دلیل شرایط خاص اقتصادی، اجتماعی و اکولوژیکی با مسائل و مشکلات متعدد و متنوعی مواجه‌اند که فقر و محرومیت از مهم‌ترین آنها محسوب می‌شود. با توجه به نقش‌های متعددی که روستاها در فرایند توسعه ملی به ویژه در زمینه تامین مواد غذایی بر عهده دارند، رشد و توسعه متوازن این نواحی از اهمیت و ضرورت زیادی برخوردار می‌باشد. به طور کلی، مشکلات و معضلات روستاها در نقاط مختلف جهان از دو مساله اساسی ناشی می‌گردد: یکی کمبود امکانات (ضعف زیرساخت‌ها) و دیگر کمبود درآمد (ضعف اقتصادی). اگرچه بسیاری از دولت‌ها برنامه‌های گسترده و پرهزینه‌ای در جهت توسعه روستاها انجام داده‌اند، اما مشاهدات و بررسی‌ها نشان می‌دهد که این امر به تنهایی نتوانسته است معضلات و موانع توسعه روستایی را برطرف کرده، آنان را از فقر برهاند و سیل مهاجرت از روستا به شهر را کاهش دهد. با این وجود، دیدگاه‌های اندیشمندان توسعه و تجربیات توسعه در کشورهای مختلف جهان حکایت از اثربخشی و کارآمدی کارآفرینی به عنوان راهبرد توسعه روستایی و تامین پایداری روستایی دارد.

به عبارت دیگر، توسعه کارآفرینی یکی از نیازهای جدی اقتصاد ایران است. در شرایطی که کاهش سرمایه‌گذاری در اقتصاد کشور از یک سو و بهره‌وری پایین و گرایش به تعدیل نیروی انسانی در سازمان‌ها از سوی دیگر، بیکاری را به معضل بزرگ اقتصادی و اجتماعی در ایران تبدیل نموده است، در این میان کارآفرینی به عنوان علاج معضل بیکاری در کل کشور و بالاخص روستا مطرح می‌باشد. در واقع خوداشتغالی برجسته‌ترین دستاورد کارآفرینی به شمار می‌رود (بهاری و همکاران، ۱۳۹۶: ۲۲۲).

کارآفرینی در مناطق روستایی تنوع و گستردگی زیادی دارد و به دلیل تسلط بخش کشاورزی در اغلب مناطق روستایی، تاکید عمده بر کارآفرینی کشاورزی است؛ زیرا توسعه کارآفرینی روستایی، قابلیت برای کمک به تنوع‌بخشی درآمد و میزان تولیدات کشاورزی و غیرکشاورزی روستا محسوب می‌شود و فرصت‌های مناسبی را برای کاهش خطر معیشتی و افزایش امنیت غذایی پایدار در مناطق روستایی فراهم می‌کند. کارآفرینی در مناطق روستایی می‌تواند نظمی نو برای کار در مناطق روستایی ایجاد کند که از چندین جنبه اهمیت دارد: اول آنکه معقولانه است، یعنی افراد و گروه‌های کاری در محیط روستا توانایی کنترل بیشتری بر کار خود خواهند داشت و برای استفاده از آنان در جهت رفع نیازهای خود از جمله نیاز به رشد و توسعه سالم فرصت‌های بیشتری به دست خواهند آورد. دوم آنکه انسانی‌تر است، یعنی کار افراد و گروه‌ها نه تنها در زمینه اموری که با اهداف آنان بیگانه است، مورد استفاده قرار نمی‌گیرد، بلکه موجب استثمار و زیان دیگران نیز نخواهد شد. سوم آنکه با محیط زیست سازگارتر است، با این ترتیب کار با محیط طبیعی و زیست انسانی هماهنگ خواهد بود و طبیعت را تخریب نخواهد کرد (نجفی‌کانی و همکاران، ۱۳۹۴: ۴۱).

در این راستا، جمهوری اسلامی ایران کشوری با بنیان‌های روستایی به شمار می‌رود. بیش از ۲۶ درصد از جمعیت ایران در مناطق روستایی زندگی می‌کنند. به طور سنتی، مناطق روستایی به عنوان بستر تولید اولیه به شمار

می‌روند. این مناطق به علت تامین غذا و مواد خام به عنوان سبد غذایی کشور شناخته می‌شوند. مناطق روستایی همچنین منبع اصلی انباشت منابع به حساب می‌آیند که مبنای رشد اجتماعی و اقتصادی را تامین می‌کنند. افزون بر این، صنایع روستایی نیز از نقش مهمی در توسعه ملی به ویژه توسعه روستایی برخوردار می‌باشند. با این وجود، مناطق روستایی با چالش‌های بسیاری مواجه هستند که پتانسل تحقق این کارکردها را محدود ساخته است. بسیاری از دهکده‌های روستایی به علت فقدان منابع توسعه در فقر فرو رفته و یا خالی از سکنه گردیده‌اند و این روند کماکان در حال گسترش می‌باشد.

بر این اساس و مطابق نتایج سرشماری سال‌های ۱۳۳۵ و ۱۳۹۰ مرکز آمار ایران، جمعیت روستایی کشور از ۲۲۱۳۱۱۰۱ نفر در سال ۸۵ به عدد ۲۱۴۴۶۷۸۳ نفر در سال ۱۳۹۰ کاهش پیدا کرده است و بعد متوسط خانوار هم از ۴/۴ نفر در سال ۸۵ به ۳/۷ نفر در سال ۱۳۹۰ کاهش پیدا کرده است. درصد جمعیت روستانشینی هم از ۶۸/۶ درصد در سال ۱۳۳۵ به ۲۸/۶ درصد در سال ۱۳۹۰ کاهش پیدا کرده است. متوسط رشد جمعیت روستایی ۲/۱ درصد در سال ۱۳۴۵ به ۰/۶- درصد در سال ۱۳۹۰ رسیده است (مجله آمار ایران: ۷۳).

در این راستا، نتایج سرشماری سال ۱۳۹۵ نشان دهنده کاهش ۱/۵۲- درصدی جمعیت شهرستان کمیجان نسبت به سال ۱۳۹۰ می‌باشد. به عبارت دیگر، جمعیت شهرستان کمیجان از ۳۹۳۴۰ نفر در سال ۹۰ به ۳۶۴۴۱ نفر در سال ۹۵ کاهش پیدا کرده است که این کاهش جمعیت در روستاهای شهرستان بسیار بیشتر بوده است (جدول ۱).

جدول ۱. سیمای شهرستان کمیجان
(سیمای شهرستان‌های استان مرکزی، ۱۳۹۶: ۴۰۳)

شرح	بخش دهستان/شهر	خانوار ۱۳۹۰	جمعیت ۱۳۹۰	خانوار ۱۳۹۵	جمعیت ۱۳۹۵	درصد رشد جمعیت
کمیجان	جمعیت کل	۱۱۱۷۴	۳۹۳۴۰	۱۱۳۳۹	۳۶۴۴۱	-۱,۵۲
	جمعیت شهری	۵۰۵۴	۱۵۵۲	۵۴۸۷	۱۸۰۶۴	-۰,۵۳
	جمعیت روستایی	۶۱۲۰	۲۰۷۸۸	۵۸۵۲	۱۸۳۷۷	-۲,۴۴
بخش	بخش کمیجان	۶۷۳۲	۲۲۸۹۹	۶۷۸۷	۲۱۱۸۶	-۱,۵۴
	دهستان وفس	۲۷۳۶	۸۸۱۶	۲۶۴۴	۸۰۳۷	-۱,۸۳
	دهستان اسفندان	۱۴۳۲	۴۸۸۸	۱۳۹۴	۴۳۷۲	-۲,۲۱
بخش	شهر کمیجان	۲۵۶۴	۹۱۹۵	۲۷۹۴	۸۷۶	-۰,۹۳
	بخش میلajرد	۴۴۴۲	۱۴۴۴۱	۴۵۵۲	۱۵۲۵۵	-۱,۴۹
	شهر میلajرد	۲۴۹۰	۹۳۵۷	۲۷۳۸	۹۲۸۸	-۰,۱۵
میلajرد	دهستان میلajرد	۸۰۲	۳۰۲۶	۷۶۵	۲۴۲۷	-۴,۳۲
	دهستان خسروبیگ	۱۱۵۰	۴۰۵۸	۱۰۴۹	۳۵۴۰	-۲,۶۹

منبع: یافته‌های پژوهش، ۱۴۰۰

مقایسه و مطالعه جدول فوق بیانگر روند کاهش جمعیت کل شهرستان کمیجان در طی ۵ سال به طور کلی و کاهش محسوس جمعیت روستایی در سطح روستاها می‌باشد به طوری که رشد جمعیت در کل شهرستان منفی بوده و در روستاها از شدت بیشتری برخوردار است. نکته قابل توجه دیگر کاهش تعداد خانوارهای روستایی است که بیانگر مهاجرت روستاییان از روستاها می‌باشد. افزون بر این، یکی از مهم‌ترین دلایل مهاجرت روستاییان علیرغم داشتن

امکانات نسبی در سال‌های اخیر مانند راه، بیمارستان، پزشک، خانه‌های بهداشت، گاز، برق، آب بهداشتی و... بیکاری و نبود اشتغال پایدار می‌باشد. ترکیب جمعیتی روستاییان بیشتر شامل افراد سالخورده می‌باشد و مهاجرین را افراد در سنین کار تشکیل می‌دهند که در جستجوی کار راهی شهرهای اطراف می‌شوند که ایجاد اشتغال پایدار و کارآفرینی می‌تواند به روند مهاجرت معکوس منتهی گردد.

در این راستا، مطالعات متنوع و متعددی در خصوص «کارآفرینی در توسعه روستایی» صورت پذیرفته است؛ با این وجود، هیچ‌یک از این مطالعات در قلمروی مکانی شهرستان کمیجان مورد انجام و گزارش قرار نگرفته است. بر این اساس، بررسی نقش کارآفرینی در توسعه پایدار روستایی شهرستان کمیجان فراتر از یک جذابیت مطالعاتی به یک ضرورت عینی و عملی تبدیل گردیده و می‌تواند در تعیین و ارزیابی وضعیت موجود و چشم‌اندازسازی آینده مفید و موثر واقع گردد. بر این اساس، پژوهش حاضر با اتخاذ رویکرد کاربردی، طرح پیمایشی، روش توصیفی-تحلیلی و با بهره‌گیری از ابزار پرسش‌نامه در صدد پاسخگویی به این شکاف مطالعاتی در سطح شهرستان برآمده و به بررسی نقش کارآفرینی در توسعه پایدار روستایی شهرستان کمیجان پرداخته است.

مبانی نظری

امروزه از کارآفرینی به عنوان موتور محرک و نیروی پیش‌ران اقتصادی و اجتماعی یاد می‌شود که به رفاه جامعه منتهی می‌گردد. کارآفرینی به عنوان یک سبک زندگی نیز نگریسته می‌شود که عواملی مانند رشد و پیشرفت، خلاقیت و نوآوری، سودآوری و ارزش‌آفرینی، و حرکت رو به آینده را دربر می‌گیرد. بر این اساس، کارآفرینی به طور فزاینده‌ای به عنوان راه‌حل چالش‌های متنوع اقتصادی، اجتماعی و زیست‌محیطی مورد توجه و تاکید محافل علمی و مجامع سیاستی قرار می‌گیرد و موضوع پژوهش در بسیاری از حوزه‌های علمی مانند مدیریت، اقتصاد، روان‌شناسی و علوم اجتماعی را تشکیل می‌دهد.

مفهوم کارآفرینی دارای سیماهای مختلفی است و این واژه در زمینه‌های مختلف علمی و از منظرهای مختلف مورد بررسی قرار گرفته است. اقتصاددانان، کارآفرینان را به عنوان عاملین اصلی خلق فرصت‌های سرمایه‌گذاری تلقی می‌کنند. جامعه‌شناسان از کارآفرینان به عنوان تحریک‌کنندگان حساس در نوسازی جوامع یاد می‌کنند. روان‌شناسان، کارآفرینان را به عنوان «انسان کارآفرینانه» مورد بررسی قرار می‌دهند و به منظور کشف صفات مشخصه کسانی که توسعه اقتصادی را رهبری می‌کنند، به دنبال شناسایی انگیزه‌ها و آرمان‌های آنها هستند. دانشمندان علوم سیاسی، کارآفرینان را کودکان بی‌غرض نظام سیاسی می‌دانند که باید کمک‌های موثری برای ظهور و بروز آنها در جامعه به عمل آید (Latha & Murthy, 2009: 170). دانشمندان مدیریت نیز آنها را از مهم‌ترین عوامل تحول‌آفرین در قرن بیست و یکم می‌دانند (دراکر، ۱۳۹۲: ۱۶۷).

از نقطه نظر مفهوم‌شناسی، تعریف اولیه کارآفرین به عنوان عامل تحول یا شخصی که با بهره‌برداری از عوامل تولید به سود دست می‌یابد دیگر مطرح نمی‌باشد. واژه «کارآفرین» اکنون برای اشاره به فردی استفاده می‌شود که کسب و کار کوچک و جدیدی را راه‌اندازی و اداره می‌کند. به عبارتی دیگر، تعریف کارآفرینی از فرایند نوآوری به

تاسیس یک کسب‌وکار جدید تغییر یافته است (Fredrick & Long, 1989). بنابراین، کارآفرینی به عنوان فرایند پویای خلق تدریجی ثروت توسط افرادی تعریف می‌شود که ریسک‌های بزرگی را برحسب سرمایه، زمان و تعهد شغلی به منظور ارزش‌آفرینی برای محصولات یا خدمات می‌پذیرند (Kuratka & Richard, 1997). به این ترتیب، کارآفرینی به عنوان توانایی یا تمایل افراد در شناسایی فرصت‌های کارآفرینانه، تاسیس یک کسب و کار حول محور این فرصت و مدیریت موفقیت‌آمیز کسب و کار به منظور سودآوری یا منفعت اجتماعی تعریف می‌شود (Drucker, 1985). به تعبیری دیگر، کارآفرینی به عنوان فرایند خلق ارزش از طریق تجمع یک بسته یگانه از منابع در راستای بهره‌برداری از یک فرصت مورد توصیف قرار می‌گیرد (Osemeke, 2012).

برخی از صاحب‌نظران برای تبیین ویژگی‌های کارآفرینان، آنها را با استفاده از بعضی استعاره‌ها به «تسهیل‌گر اجتماعی»، «ورزشکار المپیک»، «رهبر ارکستر سمفونیک»، «خلبان هواپیمای جنگی» و «غزال تیزپا» تشبیه نموده‌اند. کارآفرینان در قالب تسهیل‌گر اجتماعی و اقتصادی با فراهم آوردن منابع مالی و انسانی سرگردان به عنوان نیروی تغییردهنده بازار، کسب و کار جدیدی را آغاز می‌کنند. همانند یک ورزشکار المپیک که به دنبال رکوردشکنی است، کارآفرین نیز در پی دستیابی به محصولات، خدمات و فرایندهای جدید است که دیگران به آن دست نیافته‌اند؛ همانطور که رهبر ارکستر سمفونیک با رهبری خود نواها و موسیقی‌های مختلف را هماهنگ می‌سازد، کارآفرین نیز در نقش یک رهبر، منابع طبیعی، امکانات و منابع انسانی را طوری هماهنگ می‌سازد که کسب و کار مورد نظر به نتیجه برسد؛ همانند خلبان هواپیمای جنگی که سرعت و تحور را در هم می‌آمیزد، کارآفرین نیز در مواجهه با شرایط بازار پویا و متغیر، با ریسک‌پذیری بالایی که دارد، به نیازهای بازار پاسخ می‌دهد و همان‌طور که غزال تیزپا به سرعت می‌جهد و چابک است، کارآفرین نیز تلاش می‌کند تا از حجیم‌شدن کسب و کار جلوگیری نموده و قدرت جست و خیز زیادی داشته باشد تا بتواند به راحتی فرصت‌های بازار را شناسایی نموده و از نظر رشد و سودآوری پیشگام گردد (مقیمی، ۱۳۸۴: ۲۳۵).

این مفاهیم و استعاره‌ها به این واقعیت اشاره دارند که کارآفرینی فراتر از راه‌اندازی صرف یک کسب و کار است. کارآفرینی فرایندی است که در جریان آن، فرد کارآفرین به شناسایی نیازها و جستجوی فرصت‌ها به منظور خلق ارزش می‌پردازد و خود را با منابع در دسترس محدود نمی‌سازد. در این فرایند، کارآفرین با هدف پاسخگویی به نیازها و با توسل به خلاقیت و نوآوری به پذیرش ریسک‌های مترتب مبادرت می‌ورزد. بنابراین، فرد کارآفرین به مسائل به مثابه فرصت می‌نگرد و سپس نسبت به شناسایی راه‌حل مسائل و مشتریان این راه‌حل‌ها اقدام می‌نماید. در دهه‌های اخیر، افزایش آگاهی از کارآفرینی به عنوان ابزاری برای توسعه به مسئله مهمی تبدیل گردیده است به نحوی که تمرکز ادبیات کارآفرینی از مطالعه مفهوم کارآفرینی و ویژگی‌های کارآفرین به مشارکت کارآفرینی در توسعه تغییر یافته است. این تمرکز و تاکید در عرصه کلان توسعه پایدار، به طور اعم، و عرصه توسعه پایدار روستایی، به طور اخص، از اهمیت فزاینده‌تری برخوردار گردیده است.

در عرصه کلان، کارآفرینی به عنوان عنصر کلیدی در مدیریت چالش‌های توسعه پایدار مورد شناسایی و معرفی قرار گرفته است. تحت قطعنامه ۷۱/۲۲۱ مجمع عمومی سازمان ملل در مورد کارآفرینی و توسعه پایدار، نقش کارآفرینی در دستیابی به ابعاد سه‌گانه توسعه پایدار مورد تاکید قرار گرفته است. در بعد اقتصادی، کارآفرینی با ایجاد اشتغال، ارتقای کار مناسب، کشاورزی پایدار و تقویت نوآوری موجب تحریک و برانگیختگی رشد اقتصادی می‌شود؛ در بعد اجتماعی، کارآفرینی می‌تواند در ارتقای انسجام اجتماعی، کاهش نابرابری‌ها، و گسترش فرصت‌های عمومی برای بانوان، جوانان، معلولان و اقشار آسیب‌پذیر نقش مثبت و سازنده‌ای ایفا نماید. در بعد زیست‌محیطی نیز، کارآفرینی می‌تواند از طریق معرفی فناوری‌های نوین تعدیل و تطبیق تحولات اقلیمی و اقدامات ترمیمی و همچنین ارتقای الگوهای پایدار تولید و مصرف در پردازش و مدیریت چالش‌های زیست‌محیطی یاری‌رسان باشد (UN General Assembly, 2016: 3).

در عرصه خرد نیز، کارآفرینی به عنوان یکی از مهم‌ترین تلاش‌های توسعه روستایی نظر محققان را به خود جلب کرده است (Burnett and Danson, 2017). اقتصاددانان، کارآفرینی را مهم‌ترین پیش‌ران توسعه اقتصادی روستاها، سیاست‌مداران آن را یک راهبرد کلیدی برای جلوگیری از اغتشاشات و ناآرامی در روستاها، کشاورزان و روستاییان آن را ابزاری برای بهبود درآمد خویش، و زنان آن را امکانی برای اشتغال در مجاورت محل سکونت در راستای خودمختاری و استقلال خود می‌دانند (ملک‌سعیدی و همکاران، ۱۳۹۲). بنابراین، کارآفرینی به عنوان یک نیروی پویا برای رشد، اشتغال‌زایی و بهبود کیفیت زندگی به مثابه یکی از عناصر کلیدی توسعه پایدار روستایی، به طور اعم، و توسعه اقتصادی به طور اخص مورد ملاحظه قرار می‌گیرد (Petrin, 1994).

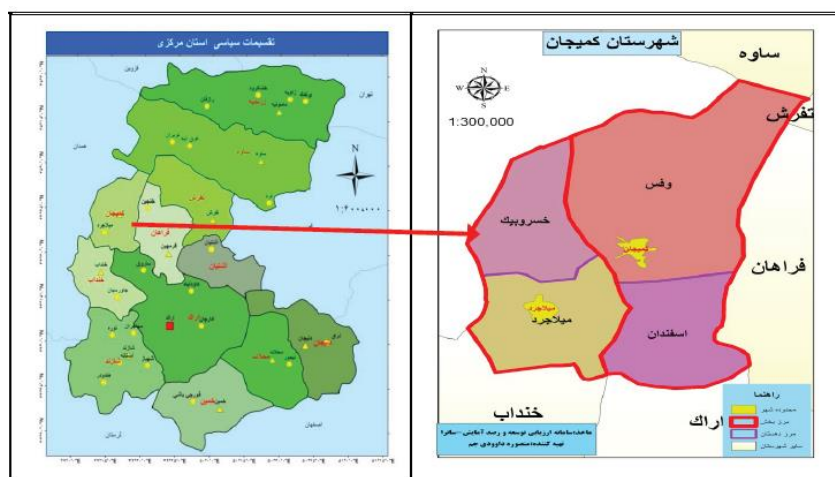
در این راستا، ارمغان (۱۳۹۶) ضمن تاکید بر کارآفرینی به عنوان یکی از ضروری‌ترین نیازهای امروزین همه جوامع اعم از شهری و روستایی، تنگناهای محیطی، جمعیتی، اقتصادی، اقلیمی و فضایی را از جمله دلایل ضرورت توجه به کارآفرینی برشمرده و بر اهمیت این مسئله در جوامع روستایی تصریح می‌نماید. نجفی‌کانی و همکاران (۱۳۹۴) نیز ضمن تاکید بر کارآفرینی روستایی به عنوان یکی از راهکارهای توسعه روستایی، توسعه اقتصادی در کنار و هم‌پوشی با توسعه اجتماعی و اکولوژیک را به عنوان ابعاد بسیار مهم نظریه‌های توسعه پایدار روستایی مورد معرفی و تصریح قرار می‌دهند. محمدی‌فر و الماسی‌فر (۱۳۹۹) نیز ضعف تفکر کارآفرینی و ثروت‌آفرینی را یکی از مقوله‌های تاثیرگذار بر شدت بیکاری معرفی می‌نمایند.

افزون‌براین، رکن‌الدین‌افتخاری و همکاران (۱۳۸۹) ضمن معرفی خلاقیت و نوآوری به عنوان ارکان توسعه پایدار، شناسایی مزیت‌ها، محدودیت‌ها، ضعف‌ها و قوت‌های روستایی از لحاظ کارآفرینی روستایی بویژه در بخش کشاورزی و برنامه‌ریزی مناسب را راهبردی در جهت تسهیل توسعه اقتصادی روستایی در کنار سایر ابعاد به شمار می‌آورند. رضایی مقدم و معصومی (۱۳۹۷) نیز با تاکید بر کارآفرینی به عنوان یکی از مهم‌ترین تلاش‌های توسعه روستایی، با لحاظ هم‌زمان ابعاد سه‌گانه کارآفرینی و پایداری-اقتصادی، اجتماعی و زیست‌محیطی- به معرفی و

تبیین مفهوم جدید کارآفرینی روستایی پایدار به عنوان پاسخی به پیامدهای توسعه بی‌حد و مرز کارآفرینی در نواحی روستایی می‌پردازند.

۳. محدوده مورد مطالعه

قلمروی مکانی پژوهش حاضر، شهرستان کمیجان و روستاهای تابعه را شامل می‌شود. شهرستان کمیجان با وسعتی معادل ۱۲۴۴ کیلومتر مربع و جمعیتی حدود ۳۶۴۴۱ نفر با مرکزیت شهر کمیجان در ۹۶ کیلومتری مرکز استان مرکزی و در غرب استان قرار دارد. شهرستان کمیجان از جهت شمال و شمال غرب به استان همدان، از شرق به شهرستان‌های فراهان و تفرش، و از شمال و شمال غرب به شهرستان ساوه و استان همدان محدود می‌شود. شهرستان کمیجان از لحاظ موقعیت جغرافیایی در بخش میانی استان و در بین شهرستان‌های تفرش، آشتیان، اراک، خنداب و ساوه قرار دارد. این شهرستان از ۲ بخش مرکزی و میلاجرد، ۲ شهر کمیجان و میلاجرد و ۴ دهستان اسفندان، خسروبیگ، وفس و میلاجرد تشکیل شده است (شکل ۱).

شکل ۱: تقسیمات سیاسی استان مرکزی و شهرستان کمیجان

منبع: (سازمان مدیریت و برنامه‌ریزی استان مرکزی، ۱۳۹۸: ۴)

یافته‌های پژوهش

در این بخش، ابتدا نتایج پردازش داده‌های پژوهش به منظور بررسی نقش کارآفرینی در توسعه پایدار روستایی شهرستان کمیجان با استفاده از شاخص‌ها و نرم‌افزارهای آماری مورد ارائه قرار گرفته و سپس، یافته‌های پژوهش پیرامون نقش کارآفرینی در سه محور توسعه پایدار-اقتصادی، اجتماعی و زیست‌محیطی- شهرستان کمیجان مورد تبیین و و تفسیر قرار می‌گیرد.

تجزیه و تحلیل داده‌ها

برای تعیین ارتباط ابعاد بین عوامل موثر در روند توسعه روستایی در سطح کارآفرینان از آزمون همبستگی رتبه‌ای اسپیرمن استفاده شد. نتایج حاصل از آزمون همبستگی به روش اسپیرمن در جدول شماره ۲ ارائه شده است.

جدول ۲. آزمون همبستگی عوامل موثر در روند توسعه روستایی و ابعاد آن در سطح کارآفرینان

ابعاد	توسعه رفتار، نگرش و مهارت کارآفرینانه	ایجاد همبستگی با دنیای زندگی کارآفرینانه	ارزش‌های اصلی کارآفرینانه	انگیزه پیشرفت شخصی کارآفرینی	درک فرآیند ورود به کسب و کار	شایستگی مخصوص کارآفرینی	مدیریت روابط
توسعه روستایی	۰/۵۸	۰/۴۵	۰/۷۲	۰/۷۹	۰/۸۱	۰/۶۰	۰/۶۸
سطح معنی‌داری	۰	۰/۰۰۱	۰	۰	۰	۰	۰
نوع ارتباط	مثبت	مثبت	مثبت	مثبت	مثبت	مثبت	مثبت

منبع: یافته‌های پژوهش، ۱۴۰۰

جدول ۳. میزان اهمیت درک فرآیند ورود به کسب و کار در توسعه روستایی

روند اجرای پروژه‌ها	آزمون
۱۱/۱۰	کای اسکوتر
۱۴	درجه آزادی
۰/۰۰۰	سطح معنی‌داری

منبع: یافته‌های پژوهش، ۱۴۰۰

نتایج جدول شماره ۲ نشان می‌دهد که همه ابعاد ارتباط و تاثیر مستقیم، مثبت و معنی‌داری در روند توسعه روستایی در سطح کارآفرینان دارند. نتایج بدست آمده از آزمون همبستگی اسپیرمن با ضریب همبستگی ۰/۸۱ و سطح معناداری ۰/۰۰۰ موید ارتباط مستقیم و بالای درک فرآیند ورود به کسب و کار و توسعه روستایی می‌باشد. در این ارتباط و بر اساس جدول شماره ۳، آزمون کای اسکوتر با مقدار آماره ۱۱/۱۰ و سطح معناداری ۰/۰۰۰ نیز تصدیق‌گر تاثیر مستقیم و بالای عوامل اقتصادی در روند توسعه روستایی است.

برای تعیین ارتباط ابعاد بین عوامل موثر در روند توسعه روستایی در سطح مدیران از آزمون همبستگی رتبه‌ای اسپیرمن استفاده شد. نتایج حاصل از آزمون همبستگی به روش اسپیرمن در جدول شماره ۴ ارائه گردیده است.

جدول ۴. آزمون همبستگی عوامل موثر در روند توسعه روستایی و ابعاد آن در سطح مدیران

ابعاد	توسعه رفتار، نگرش و مهارت کارآفرینانه	ایجاد همبستگی با دنیای زندگی کارآفرینانه	ارزش‌های اصلی کارآفرینانه	انگیزه پیشرفت شخصی کارآفرینی	درک فرآیند ورود به کسب و کار	شایستگی مخصوص کارآفرینی	مدیریت روابط
توسعه روستایی	۰/۸۲	۰/۶۵	۰/۷۲	۰/۷۵	۰/۸۱	۰/۶۸	۰/۷۱
سطح معنی‌داری	۰/۰۱	۰/۰۲۶	۰/۰۰۸	۰/۰۰۱	۰/۰۰۴	۰/۰۰۲	۰/۰۰۸
نوع ارتباط	مثبت	مثبت	مثبت	مثبت	مثبت	مثبت	مثبت

منبع: یافته‌های پژوهش، ۱۴۰۰

جدول ۵. میزان اهمیت توسعه رفتار، نگرش و مهارت کارآفرینانه در توسعه روستایی

روند اجرای پروژه‌ها	آزمون
۸/۲۱	کای اسکوتر
۱۶	درجه آزادی
۰/۰۰۰	سطح معنی‌داری

منبع: یافته‌های پژوهش، ۱۴۰۰

نتایج جدول شماره ۴ نشان می‌دهد که همه ابعاد ارتباط و تاثیر مستقیم، مثبت و معنی‌داری در روند توسعه روستایی دارند. نتایج بدست آمده از آزمون همبستگی اسپیرمن با ضریب همبستگی ۰/۸۲ و سطح معناداری ۰/۰۰۰ موید

ارتباط مستقیم و بالای توسعه رفتار، نگرش و مهارت کارآفرینانه در توسعه می‌باشد. در این ارتباط و بر اساس جدول شماره ۵، آزمون کای اسکوتر با مقدار آماره $8/21$ و سطح معناداری $0/000$ نیز تصدیق‌گر تاثیر مستقیم و بالای عوامل اقتصادی در روند توسعه روستایی است.

برای مقایسه بین کارآفرینان و مدیران در توسعه روستایی به نحوه پاسخگویی به سوالات یکسان در سطح پرسشنامه از آزمون تی مستقل استفاده شد که نتایج حاصل در جدول شماره ۶ ارائه گردیده است.

جدول ۶. آزمون همبستگی عوامل موثر در روند توسعه روستایی و ابعاد آن در سطح مدیران

ابعاد	توسعه روستایی	سطح معنی‌داری	نوع ارتباط
توسعه رفتار، نگرش و مهارت کارآفرینانه	۳/۴۸	۰/۰۳۱	مثبت
ایجاد همبستگی با زندگی کارآفرینانه	۳/۲۱	۰/۰۲۸	مثبت
ارزش‌های اصلی کارآفرینانه	۴/۱۳	۰/۰۴۳	مثبت
انگیزه پیشرفت شخصی کارآفرینی	۲/۹۹	۰/۰۰۷	مثبت
درک فرایند ورود به کسب و کار	۳/۲۴	۰/۰۰۵	مثبت
شناسایی مخاطبین کارآفرینی	۲/۸	۰/۰۰۹	مثبت
مدیریت روابط	۳/۸	۰/۰۱۱	مثبت

منبع: یافته‌های پژوهش، ۱۴۰۰

با توجه به نتایج جدول شماره ۶ مشخص شد که بین پاسخ مدیران و کارآفرینان در پرسشنامه در گویه‌های مختلف تفاوت معنی‌داری وجود دارد که این نتیجه نشان از تفاوت نگرش هر دو گروه به بحث کارآفرینی در سطح روستا می‌باشد.

برای تعیین مناطق همگن از لحاظ کارآفرینی و توسعه روستایی از تحلیل خوشه‌ای استفاده شد که نتایج آن در جداول شماره ۷ و ۸ و شکل شماره ۱ آمده است.

جدول ۷. نتایج مجموع واریانس درون‌گروهی و برون‌گروهی در تحلیل خوشه‌ای

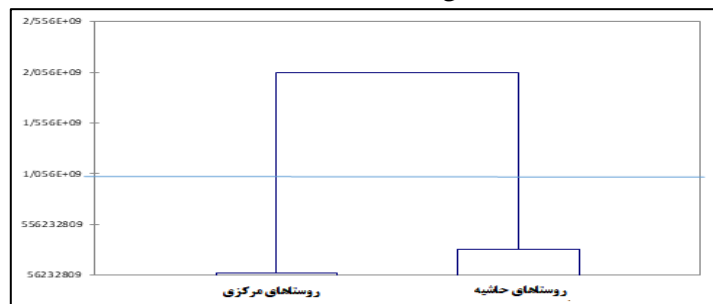
واریانس مجموع	مطلق	درصد
درون گروهی	۴۴۵۴۹۷۸/۶۴۱	۵/۲۴
بین گروهی	۸۰۶۲۲۵۸۳/۸۳۰	۹۴/۷۶
درصد	۸۵۰۷۷۵۶۲/۴۷۱	۱۰۰/۰۰

منبع: یافته‌های پژوهش، ۱۴۰۰

جدول ۸. فاصله بین گروه‌های تشخیص داده شده

گروه	۱	۲
۱	۰	۷۳۲۰/۹۶۰
۰	۷۳۲۰/۹۶۰	۰

منبع: یافته‌های پژوهش، ۱۴۰۰

شکل ۲. دندوگرام مربوط به همگن از لحاظ کارآفرینی و توسعه روستایی منبع: یافته‌های پژوهش، ۱۴۰۰

با توجه به نتایج شکل ۲، مؤثرترین متغیر تأثیرگذار بر گروه‌بندی بعد اقتصادی و فرآیند ورود به کسب و کار با بیش‌ترین مقدار تغییرات واریانس می‌باشد. افزون بر این، دو گروه در شهرستان کمیجان از لحاظ کارآفرینی و توسعه روستایی تشکیل شد که گروه اول مربوط به روستاهای مرکزی که دارای امکانات بهتر و از لحاظ اقتصادی بهتر می‌باشد است و گروه دوم مربوط به روستاهای حاشیه‌ای که دارای امکانات کمتر و وضع اقتصادی بدتر است می‌باشد.

جهت سنجش میزان تأثیر ابعاد مختلف در میزان توسعه روستایی در سطح روستانشینان از رگرسیون گام به گام استفاده شده است.

جدول ۹. نتایج حاصل از مدل رگرسیون گام به گام در سطح روستانشینان

ابعاد باقی مانده	ضرایب تعیین (R^2)	آماره F	سطح معنی داری
اقتصادی	۰/۸۱	۸۴	۰/۰۰۰

منبع: یافته‌های پژوهش، ۱۴۰۰

نتایج حاصل از جدول شماره ۹ نشان می‌دهد بعد اقتصادی با ضریب تعیین (R^2) ۰/۸۱، بیشترین تأثیر را بر میزان توسعه داشته است، به طوری که ۸۱ درصد از تغییرات میزان فقر را تبیین می‌کند.

جدول ۱۰. نتایج حاصل از مدل رگرسیون گام به گام در سطح کارآفرینان

ابعاد باقی مانده	ضرایب تعیین (R^2)	آماره F	سطح معنی داری
درک فرآیند ورود به کسب و کار و وظایف	۰/۷۴	۸۴	۰/۰۰۰

منبع: یافته‌های پژوهش، ۱۴۰۰

نتایج حاصل از جدول شماره ۱۰ نشان می‌دهد بعد درک فرآیند ورود به کسب و کار و وظایف با ضریب تعیین (R^2) ۰/۷۴، بیشترین تأثیر را بر میزان توسعه روستایی داشته است، به طوری که ۷۴ درصد از تغییرات میزان توسعه را تبیین می‌کند.

جدول ۱۱. نتایج حاصل از مدل رگرسیون گام به گام در سطح مدیران

ابعاد باقی مانده	ضرایب تعیین (R^2)	آماره F	سطح معنی داری
توسعه رفتار، نگرش و مهارت کارآفرینانه	۰/۷۹	۸۴	۰/۰۰۰

منبع: یافته‌های پژوهش، ۱۴۰۰

نتایج حاصل از جدول شماره ۱۱ نشان می‌دهد بعد توسعه رفتار، نگرش و مهارت کارآفرینانه با ضریب تعیین (R^2) ۰/۷۹، بیشترین تأثیر را بر میزان فقر داشته است، به طوری که ۷۹ درصد از تغییرات میزان توسعه را تبیین می‌کند.

۴-۲. نقش کارآفرینی در توسعه اقتصادی مناطق روستایی شهرستان کمیجان

کارآفرینی یکی از عوامل موثر در توسعه اقتصادی روستا به شمار می‌رود، زیرا می‌تواند با خلق فرصت‌های جدید اشتغال و کسب درآمد، نقش موثری در بهبود وضع اقتصادی و معیشتی روستا داشته باشد. بنابراین، توسعه کارآفرینی روستایی از طریق تامین بسترها و زیرساخت‌ها از اهمیت ویژه‌ای در توسعه اقتصادی روستا برخوردار می‌باشد. براین اساس، امروزه تلاش‌های مردم مناطق روستایی برای دستیابی به پایداری اقتصادی می‌تواند با استفاده از

کارآفرینی محلی افزایش یابد، زیرا تمرکز بر منابع اقتصادی محلی از طریق توسعه کارآفرینی محلی یکی از شیوه‌های توسعه اقتصادی این مناطق است.

در این زمینه می‌توان به نقش مثبت کارآفرینی در توسعه اقتصادی روستاهای سمقاور، کلوان، اسفندان، چلبی، فامرین، عیسی‌آباد، چهرقان، فضل‌آباد، خمارباغی اشاره نمود که پایداری جمعیت و بهبود شاخص‌های اقتصادی به چشم می‌خورد. وجود امکانات مختلفی مانند ناوایی، مغازه‌های بقالی، فروشگاه‌های مختلف، جوشکاری، نجاری، آرایشگاه، خیاطی، قصابی، آب لوله‌کشی سالم و مطمئن، دسترسی به شبکه‌های برق، گاز، اینترنت، دسترسی به راه‌های اصلی، نسبت بالای شاغلین به جمعیت کل، نرخ پایین بیکاری، کشاورزی و دامداری مکانیزه، خودپردازهای بانکی نشان‌دهنده نقش مثبت کارآفرینی در توسعه روستاهای مذکور می‌باشد. برای نمونه روستای اسفندان که در نواحی دشتی واقع شده و در جاده مواصلاتی به مرکز شهرستان می‌باشد به مدد کارآفرینی و اشتغال مناسب روستائیان در مسیر توسعه بوده و دارای جمعیت پایدار، مدارس ابتدایی و متوسطه، خانه بهداشت روستایی، دهیاری، ناوایی، آب لوله‌کشی سالم و مطمئن، شبکه‌های آب، برق، گاز، و اینترنت می‌باشد.

۳-۴. نقش کارآفرینی در توسعه اجتماعی مناطق روستایی شهرستان کمیجان

روستاها با وجود توانمندی‌های فرهنگی، ساختارهای اجتماعی متنوع و کارآمد، نوع و شیوه زندگی منحصر به فرد روستایی با خصلت‌هایی چون خودکفایی و توانمندی قادرند ضمن ایجاد ثبات اجتماعی، فرهنگی و منطقه‌ای در تحقق فرایند توسعه ملی موثر باشند زیرا موجبات اشتغال، کاهش اضطراب‌های اجتماعی و بهره‌برداری از منابع و بهره‌وری عظیم ملی را فراهم می‌آورد. کارآفرینی سود اجتماعی را از طریق دولت عاید جامعه می‌کند که به نوعی بیانگر توسعه اجتماعی-اقتصادی جامعه است. لذا، کارآفرینی طی دهه گذشته به یک رفتار اجتماعی مطلوب تبدیل شده است به نحوی که امروزه هدف بسیاری از کشورها برنامه‌ریزی برای توسعه آن به عنوان یک تحول اجتماعی است.

در این زمینه می‌توان به نقش مثبت کارآفرینی در توسعه اجتماعی روستاهای سمقاور، کلوان، اسفندان، چلبی، فامرین، عیسی‌آباد، فضل‌آباد، خمارباغی اشاره نمود که این روستاها شاهد پایداری جمعیت و استقرار خانه‌های بهداشت، مدارس ابتدایی و متوسطه اول، خانه‌های دهیاری، خانه عالم، درصد بالای باسوادی زنان، تعداد کلاس‌های درس، درصد دانش‌آموزان پذیرفته‌شده در آزمون سراسری، دسترسی به آموزش‌های فنی و حرفه‌ای، نسبت دانش‌آموز در حال تحصیل به کل جمعیت روستا، کاهش بیکاری، سرانه فضای مسکونی مناسب می‌باشند. به عنوان نمونه روستای سمقاور به مدد نقش مثبت کارآفرینی و در نتیجه توسعه اجتماعی دارای امکانات و زیرساخت‌هایی مانند بهداشتی با استقرار پزشک، مدارس ابتدایی و دخترانه ابتدایی و متوسطه اول به تفکیک جنسیت با ۴۰۰ دانش‌آموز، پایداری جمعیت روستایی، دهیاری، منازل روستایی بادوام و مستحکم با زیربنای مناسب، نرخ مناسب رشد جمعیت، درصد بیکاری پایین می‌باشد.

۴-۴. نقش کارآفرینی در توسعه زیست‌محیطی مناطق روستایی شهرستان کمیجان

کارآفرینی به لحاظ محیطی و زیرساخت‌ها می‌تواند در توسعه روستایی موثر باشد چرا که جوامع روستایی به دلیل ماهیت وجودی و کارکردی به عنوان یکی از فعالیت‌های مهم روستایی در محیط طبیعی و در یک فضای باز و موثر

از عوامل طبیعی مانند نوع خاک و اقلیم انجام می‌شود. در نتیجه توجه به عوامل محیطی در توسعه کارآفرینی روستایی و کشاورزی اهمیت بالایی به منظور کاهش مخاطرات محیطی، استفاده از منابع و ... دارد.

در این راستا، وجود منابع طبیعی مهم، شرایط اقلیمی و جانشینی توپوگرافی منطقه و همچنین با ارائه فرصت‌هایی برای استفاده و بهره‌برداری عظیم به لحاظ محیط‌زیست از منابع بر فعالیت کارآفرینانه تاثیر می‌گذارد. دوری و نزدیکی، حفاظت از مناظر منحصر به فرد و ویژگی‌های محیطی، سنت‌های مهم یا شیوه‌های سنتی و قدیمی تولید را تسهیل می‌بخشند که ممکن است منجر به فرصت‌های کارآفرینانه شوند. بدین ترتیب، اگر توسعه به معنای تعامل بهنجار نظام‌های اکولوژیکی، اقتصادی و اجتماعی مورد لحاظ قرار گیرد، در این صورت روستا و مناطق روستایی نقش اساسی در تحقق توسعه پایدار ملی ایفا می‌نمایند.

در این زمینه می‌توان به نقش مثبت کارآفرینی در توسعه زیست‌محیطی روستاهای سمقاور، کلوان، اسفندان، چلبی، فامرین، عیسی آباد، فضل‌آباد، خمارباهی اشاره نمود. این روستاها دارای سیستم جمع‌آوری زباله، سبزیگی محیط روستا (روستای سمقاور دارای ۷۰۰۰ هکتار زمین می‌باشد) دارای سیستم نهرکشی نسبی برای بالا بردن راندمان آبیاری، استفاده کشاورزان این روستاها از بذور اصلاح شده، واکسناسیون دام‌ها می‌باشند. برای نمونه روستای چهرقان علیرغم استقرار جغرافیایی در ناحیه کوهستانی و دور از مرکز شهرستان به مدد گسترش کارآفرینی قومی در مسیر توسعه قرار دارد.

نتیجه‌گیری و دستاورد علمی پژوهشی

پژوهش حاضر با اتخاذ رویکرد کاربردی و با بهره‌گیری از طرح پیمایشی، روش توصیفی-تحلیلی، ابزار پرسش‌نامه، جامعه آماری متشکل از کارآفرینان، روستانشینان و مدیران محلی در صدد پاسخگویی به یک شکاف مطالعاتی در سطح شهرستان کمیجان برآمده و به بررسی نقش کارآفرینی در توسعه پایدار روستایی این شهرستان پرداخته است. در این راستا، نتایج پژوهش از نقش‌آفرینی فزاینده و متنوع کارآفرینی در توسعه پایدار روستایی و همچنین ابعاد سه‌گانه اقتصادی، اجتماعی و زیست‌محیطی توسعه روستایی شهرستان حکایت دارد.

یافته‌های پژوهش حاضر نشان می‌دهند که فعالیت‌های کارآفرینی در مناطق روستایی شهرستان کمیجان به اشتغال و تنوع شبکه اقتصادی یاری رسانده و بنابراین از وابستگی به تک‌محصولی جلوگیری می‌کند و این امکان فراهم می‌گردد که مجموعه متنوعی از خدمات ارائه گردد و کیفیت زندگی در این مناطق بهبود یابد. افزون بر این، کارآفرینی روشی مناسب به منظور خلق فرصت برای توسعه حرفه‌ای، یکپارچگی اقتصادی و اجتماعی، حفظ جمعیت روستایی و جذب ساکنین جدید در این مناطق می‌باشد. این امر به ویژه در خصوص جذب و حفظ روستانشینان، به طور کلی، و جوانان روستایی، به طور ویژه، بسیار مهم است چرا که جوانان در آینده مناطق روستایی از اهمیت و نقش ویژه‌ای برخوردار می‌باشند. بدون جوانان، مناطق روستایی نمی‌توانند خودکفا گردیده و یا کارکردهای اقتصادی بلندمدت خود را حفظ کنند. بنابراین، کارآفرینی یک ابزار ایده‌آل برای تحقق این کارکردها و روشی مناسب برای تقویت و ارتقای سرمایه انسانی جوان در این مناطق است. به عبارتی دیگر، کارآفرینی محیطی را

ایجاد می‌کند که در آن جوانان می‌توانند به طور فعالانه در جامعه محلی مشارکت نمایند، استعدادها و چشم‌اندازهای خود را به اشتراک بگذارند و حس تعهد و تعلق برای اجتماع خود را گسترش دهند.

در نهایت، کارآفرینی به عنوان یک مداخله راهبردی مورد توصیه و تاکید قرار می‌گیرد که از ظرفیت تسهیل و تسریع فرایند تحول و توسعه پایدار روستایی شهرستان کمیجان برخوردار می‌باشد. در این راستا و با توجه نقش برجسته کارآفرینی در بعد اقتصادی توسعه پایدار روستایی، حفظ و توسعه زیرساخت‌ها در مناطق روستایی شهرستان می‌تواند به تامین بستر مناسب جهت تسهیل و تشدید مبادلات تجاری و بازرگانی منجر گردد. زیرساخت‌هایی مانند راه‌ها و جاده‌های مواصلاتی مناسب و منابع پایدار انرژی به طور قابل ملاحظه‌ای منجر به کاهش هزینه‌ها در مناطق روستایی می‌گردد. این امر نه تنها به بهبود رفاه اجتماعی و اقتصادی روستائیان منتهی می‌گردد، بلکه به عنوان محرک و مشوقی برای ارتقای اقتصاد روستایی نیز عمل می‌کند. افزون بر این، با توجه به اهمیت و وزن مولفه‌های درک فرایند ورود به کسب و کار و همچنین توسعه رفتار، نگرش و مهارت کارآفرینانه، آموزش کارآفرینی در این مناطق می‌تواند ضمن توسعه مهارت و فرایند کارآفرینی به تمهید شرایط لازم برای ایجاد اشتغال پایدار، افزایش تولید و کاهش مهاجرت روستائیان منتهی گردد.

منابع

- ارمغان، سیمین (۱۳۹۶). چالش‌ها و چشم‌اندازهای نقش کارآفرینی در توسعه روستایی ایران: مطالعه موردی روستاهای بخش باقرشهر. فصلنامه جغرافیا (برنامه‌ریزی منطقه‌ای): سال هشتم، شماره ۱، صص ۱۷۳-۱۹۲.
- بهاری، نادر؛ هاشم آقازاده، طاهر روشندل و شهرام صدقی (۱۳۹۶). طراحی الگوی برندسازی شهری برای توسعه کارآفرینی. فصلنامه توسعه کارآفرینی: دوره ۱۰، شماره ۲، صص ۲۲۱-۲۴۰.
- دراکر، پیتر (۱۳۹۲). نوآوری و کارآفرینی. ترجمه علی حسن کشاورزی (چاپ اول). تهران: انتشارات سمت.
- رضایی مقدم، کوروش و احسان معصومی (۱۳۹۷). کارآفرینی روستایی پایدار: پاسخی به پیامدهای توسعه بی‌حد و مرز کارآفرینی در نواحی روستایی. نشریه کارآفرینی در کشاورزی: جلد پنجم، شماره ۲، صص ۸۳-۸۴.
- رکن‌الدین‌افتخاری، عبدالرضا؛ حمدالله سجاسی‌قیداری و سید حسن رضوی (۱۳۸۹). راهبردهای توسعه کارآفرینی کشاورزی در مناطق روستایی: مطالعه موردی روستاهای شهرستان خداآبند. فصلنامه روستا و توسعه: سال ۱۳، شماره ۳، صص ۱-۲۹.
- سازمان مدیریت و برنامه‌ریزی استان مرکزی (۱۳۹۸). سند توسعه شهرستان کمیجان با رویکرد آمایشی. اراک: مرکز آموزش و پژوهش‌های توسعه و آینده‌نگری.
- سالنامه آماری کشور (۱۳۹۵). تهران: مرکز آمار ایران.
- سیمای شهرستان‌های استان مرکزی (۱۳۹۶).
- کریمی، فرزاد و مصطفی احمدوند (۱۳۹۳). وضعیت‌سنجی و اولویت‌بندی شاخص‌های توسعه پایدار در مناطق روستایی (مطالعه موردی بخش مرکزی شهرستان بویراحمد). فصلنامه پژوهش‌های روستایی، دوره ۵، شماره ۳، صص ۶۶۳-۶۹۰.
- مقیمی، سید محمد (۱۳۸۴). کارآفرینی در سازمان‌های دولتی. تهران: مرکز کارآفرینی دانشگاه تهران.
- محمدی‌فر، یوسف و محمدرسول الماسی‌فر (۱۳۹۹). تبیین پیشران‌های اجتماعی و اقتصادی تعمیق پدیده بیکاری در کرمانشاه. فصل‌نامه پژوهش‌های جامعه‌شناسی معاصر، سال نهم، شماره ۱۶، صص ۱۲۸-۱۲۹.
- مقیمی، سیدمحمد و مجید رمضان (۱۳۹۲). پژوهشنامه مدیریت. تهران: انتشارات سازمان مدیریت صنعتی.

ملک‌سعیدی، بخشی‌جهرمی و فروزانی (۱۳۹۲). عوامل موثر بر انگیزه پیشرفت کارآفرینان زن روستایی: مورد مطالعه شهرستان مرودشت. مجله علوم ترویج و آموزش کشاورزی ایران: ۹(۱)، صص ۱۴۱-۱۵۲.

نجفی‌کانی، علی‌اکبر، مهدی حسام و حدیثه آشور(۱۳۹۴). سنجش وضعیت توسعه کارآفرینی در مناطق روستایی: مطالعه موردی دهستان استراباد جنوبی در شهر گرگان. فصلنامه اقتصاد فضا و توسعه روستایی، سال چهارم، شماره ۱، صص ۳۷-۵۶.

Burnett, K.A., and Danson, M. (2017). Enterprise and Entrepreneurship on Islands and Remote Rural Environments. *International Journal of Entrepreneurship and Innovation*, 18(1): 25-35.

Drucker, P. F. (1985). *Innovation and Entrepreneurship*. New York: Harper & Row Publishers.

Fredrick, M. and Long, C.(1989). *Entrepreneurship Theories and their Use in Rural Development: An Annotated Bibliography*. Washington DC.: Economic Research Service (DOA).

Gibb, A. (2006). Entrepreneurship: Unique Solutions for Unique Environments. Is It Possible to Achieve This with the Existing Paradigm? *International Journal of Entrepreneurship Education*, 5, pp. 93-142.

Kuratka, D. F. and Richard, M. H. (1997). *Dryden Press Series in Entrepreneurship: Entrepreneurship (4th Ed.)*. Ohio: South-Western College Publication.

Lath, L. and Murthy, B.E. (2009). Problems of Small-Scale Entrepreneurs in Nellore District. *Journal of Chinese Entrepreneurship*, 1 (30): 268-278.

Osemeke, M. (2012). Entrepreneurial Development and Interventionist Agencies. *International Journal of Business and Social Science*, 3(8): 255 - 265.

Petrin, T. (1994). *Entrepreneurship and Supporting Institutions: An Analytical Approach*. 7th FAO/REU International Rural Development Summer School, 8-14 September 1994. Hertsching, Germany, pp. 99- 97.

UN General Assembly (2016). *Entrepreneurship for Sustainable Development*. Resolution adopted by the General Assembly on 21 December 2016; NY, USA: United Nations.